

ВСТУП ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В ЗАХІДНУ УКРАЇНУ У ВЕРЕСНІ 1939 р. В ОЦІНЦІ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ СПІЛЬНОТ

Аналізується міжнародно-політична ситуація початку Другої світової війни та вступу 17 вересня 1939 р. Червоної Армії в Західну Україну. Характеризуються причини, характер та наслідки загострення українсько-польських відносин у Східній Галичині та Західній Волині в перші тижні Другої світової війни. Автор звертає увагу на роль Радянського Союзу в переході українсько-польської конфліктно-конфронтаційної взаємодії у збройне протистояння у багатьох західноукраїнських місцевостях. Окремо показано пропагандистсько-маніпулятивні механізми ескалації протистояння та їх вплив на масову свідомість українського, польського та єврейського населення краю як об'єктів реалізації планів сталінського тоталітарного режиму.

Ключові слова: Друга світова війна, Західна Україна, Червона Армія, українсько-польська конфліктно-конфронтаційна міжетнічна взаємодія.

Актуальність та постановка проблеми. Тема роботи є актуальною в науково-теоретичному та практичному аспектах як вагома передумова об'єктивного висвітлення подій початку Другої світової війни на західноукраїнських землях, врахування історичних уроків міжетнічної конфліктно-конфронтаційної взаємодії, формування та реалізації засад гармонійного співжиття різних етнополітичних спільнот України на сучасному етапі. Фактологічний матеріал, узагальнення даної роботи можуть бути використані при читанні курсів та спецкурсів (“Історія України”, “Історія Другої світової війни”, “Історія міжнародних відносин” та ін.) у ВНЗ різних рівнів акредитації.

Аналіз останніх досліджень. Характеризуючи історіографію проблеми, варто передовсім згадати ґрунтовні праці монографічного характеру львівських дослідників

Гулай Василь Васильович, доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародної інформації, Національний університет “Львівська політехніка”, м. Львів.

© Гулай В.В., 2013

під керівництвом М. Литвина [11; 12] та науковців Східно-європейського національного університету імені Лесі України (м. Луцьк) В. Барана [3] та М. Кучерепа [9]. На розв'язання раніше поставлених актуальних питань етнополітологічної розробки історії Західної України періоду Другої світової війни, запропонованих автором в останній монографії [7], спрямована дана стаття.

Мета та завдання дослідження. Метою пропонованої статті є етнополітологічний аналіз вступу Червоної Армії в Західну Україну у вересні 1939 р. Відповідно до поставленої мети необхідно вирішити наступні дослідницькі завдання:

вказати на основні прояви міжетнічної конфліктно-конфронтаційної взаємодії у Західній Україні напередодні Другої світової війни;

охарактеризувати оцінку домінуючими українською та польською етнополітичними спільнотами Західної України агресії нацистської Німеччини проти Польщі та планів Радянського Союзу;

розкрити ідеологічно-пропагандистську складову підготовки та вступу Червоної Армії в Західну Україну 17 вересня 1939 р.;

вказати на масштаби збройної боротьби в Західній Україні у другій половині вересня 1939 р.;

проаналізувати основні вектори ставлення різних етнополітичних спільнот краю до вступу Червоної Армії та формування засад нової радянської політичної системи.

На переконання автора, невизнання українцями легітимності влади відновленої Польської держави над своїми етнічними землями; обмеження прав етнічних меншин у доступі до державної та судової адміністрації, місцевого самоуправління, виходячи із знання державної (польської) мови, політичних поглядів, виборів до Сейму та Сенату, коли на т. зв. південно-східних кресах округи були вдвічі більшими за чисельністю виборців, ніж у центральних регіонах Польщі; підтримка аграрної колонізації засобами організованого переселення військових та цивільних осадників-поляків, економічний протекціонізм промисловості й торгівлі польських етнічних земель, дискримінація в оплаті праці,

державне стимулювання еміграції, особливо українського та єврейського населення; фактично цілковита ліквідація державних шкіл з українською мовою викладання шляхом відкриття утравістичних (двомовних), а, по суті, винятково польських шкіл, особливо на Волині; жорстка політична цензура нечисельної української легальної преси; насильницьке навернення до римо-католицизму православних українців засобами політики “ревіндикції”, зумовлювали ескалацію міжетнічної конфліктно-конфронтаційної взаємодії на українських етнічних землях у складі Другої Речі Посполитої напередодні Другої світової війни.

Початок Другої світової війни 1 вересня 1939 р. безпосередньо зачепив західноукраїнські землі, які стали ареною змагання двох тоталітарних режимів – гітлерівської Німеччини та сталінського Радянського Союзу.

Для поляків 1 вересня 1939 р. стало початком агресії, віроломний напад на їхню батьківщину. Після німецького бліцкригу ілюзорний період надій на “силу, згуртованість і готовність” польського війська, на які опиралася довоєнна мілітарна пропаганда, в цьому середовищі швидко минув [6, с. 97].

Після нападу нацистської Німеччини на Польщу провідники українських легальних політичних структур підтвердили свою лояльність. У розпал боїв за Львів у місті почали ширитися чутки про можливий антипольський збройний виступ українців. На пропозиції військових та цивільних властей 14 вересня було оприлюднено заяву за підписами митрополита А. Шептицького і голови УНДО В. Мудрого, де відкидалися ці чутки як безпідставні [27, с. 240].

Із початком Другої світової війни надзвичайно популярним серед мешканців Західної України, особливо української інтелігенції Галичини, було припущення, що вона опиниться у сфері німецьких впливів, оскільки “Галичина колись належала Австрії, а отже німецькій владі. Гітлер нажив собі слави збирача німецьких посіlostей... край стане його протектором, як спадок від Австро-Угорщини” [14, с. 14].

Прикладом побутування протилежних зовнішньополітичних орієнтацій може слугувати те, що 9 вересня 1939 р. в

останньому донесенні, коли місто бомбардувала німецька авіація, а частини вермахту підходили до Городка й Янова, радянський консул А. Климов особисто інформував наркома внутрішніх справ Л. Берію, а не як до того Наркомат закордонних справ, що “не тільки мешканці Львова, а сам віце-староста Домбровський заявляють: “чому Совіти не займають неокуповану німцями територію, ми ж бо слов’яни і завжди знайдемо спільну мову” [18, с. 403]. Тоді ж частина польських діячів намагалася використати слов’янофільські аргументи для об’єднання сил для порятунку своєї держави. 19 вересня 1939 р. львівська преса розмістила звернення Слов’янського Комітету Оборони із закликом об’єднати зусилля поляків, росіян, українців і білорусів проти одвічного ворога слов’ян – німців [5, с. 269-270].

За спогадами о. Г. Костельника, мешканці Львова, які перед вступом Червоної Армії сподівалися позбутися “страху перед польською масакрою”, але одночасно, не вірили, що більшовики залишаться надовго, “бо ж німці будуть приневолені воювати з ними, а наша фантазія скорочувала цей період до кількох тижнів, або найбільше місяців” [10, с. 11].

Після того, як ранком 17 вересня 1939 р. війська Українського і Білоруського фронтів увійшли в східні землі Другої Речі Посполитої, у радіопрові голова РНК СРСР В. Молотов заявив, що метою походу є “подати руку допомоги своїм братам-українцям і братам-білорусам, які населяють Польщу” [3, с. 16]. Згодом в радянській історіографії метою визвольного походу Червоної Армії проголошувався захист трудящих Західної України від фашистського поневолення і створення умов для здійснення корінних революційних перетворень [17, с. 30].

Ще на початку вересня 1939 р. військова Рада Українського фронту видала постанову, де, зокрема, наголошувалось: “З метою позитивного впливу на місцеве населення слід вступати до міст під “Інтернаціонал” та українські марші й пісні, організовувати мітинги з виступами ораторів українською мовою, розповсюджувати українську пресу, вести агітацію і пропаганду, що ми друзі і визволителі, в жодному разі не допускати аморальних вчинків командирів і бійців” [11, с. 57].

Вступаючи на західноукраїнські землі, що були насильно включені до складу відновленої Польської держави та зазнавали чи не тотальної дискримінації як її відсталі “південно-східні креси”, радянська влада розраховувала на підняття тут збройного повстання. Так, у листівці-відозві командувача Українського фронту С. Тимошенка від 17 вересня 1939 р., що розкидалася з літаків, говорилося: “Зброєю, косами, вилами і сокирами бий вічних ворогів – польських панів” [9, с. 31-32].

Зі вступом Червоної Армії на терени Західної України та Західної Білорусі Війську Польському було наказано “з більшовиками не воювати, хіба у випадку нападу з їх боку чи спроб роззброєння відділів”. Атмосферу невпевненості у майбутньому Польської держави ще більше поглиблював наказ щодо загального відступу найкоротшими дорогами до Угорщини та Румунії [28, с. 22]. Близько 70 тис. поляків зуміли перебратися в Угорщину та ще 50 тис. – у Румунію [25, с. 246].

Прихід Червоної Армії мешканці Західної України оцінювали насамперед з етнічної позиції. Серед частини поляків це породило глибокий розпач, “безмірний трагізм”, сприймаючи все доконаний факт “як страхітливий сон” [20, с. 5].

Водночас у багатьох галицьких та волинських містах та селах із наближенням Червоної Армії були зведені тріумфальні арки, прикрашені квітами і синьо-жовтими прапорами, проте, “коли перші советські солдати ввійшли до Нараєва (містечко на Бережанщині. – *Авт.*), ситуація прояснилася. Український прапор був здертий і замінений на червоний прапор” [21, с. 154]. Або інший приклад: 18 вересня передові частини Червоної Армії вступили у Станіслав. Наступного дня в центрі міста відбувся мітинг, де від імені новоствореного революційного комітету було висловлено вдячність визволителям [16, с. 42].

Упродовж перехідного періоду владу на місцях повинні були здійснювати тимчасові органи, створення яких ініціювалося у зверненні від 29 вересня 1939 р. командувача Українського фронту маршала С. Тимошенка, – обласні (воєводські),

міські, повітові тимчасові управління та селянські комітети. З жовтня 1939 р. у колишніх південно-східних воєводствах Другої Речі Посполитої було утворено обласні тимчасові управління: Львівське, Станіславське, Тернопільське і Луцьке. З організацією обласних тимчасових управлінь у колишніх воєводствах тимчасові органи народної влади Західної України набули такої будови: 1) обласні тимчасові управління в межах колишніх воєводств; 2) тимчасові управління міст і повітів; 3) повітові і волосні з'їзди селянських комітетів, що скликалися за рішеннями тимчасових управлінь; 4) селянські комітети волостей; 5) селянські комітети сіл [2, с. 63].

Хоча з ініціативою про скликання Українських Народних Зборів та організацію Комітету для їхнього проведення до інших тимчасових органів влади звернулося Львівське тимчасове управління [4], але затверджений він був постановою Військової ради Українського фронту для проведення вже Народних Зборів Західної України. Уже 7 жовтня було опубліковане “Положення про вибори до Українських Народних Зборів Західної України” [9, с. 39]. Промовистим є той факт, що попри існування Комітету з підготовки до Народних Зборів, рішення про визначення дня голосування 22 жовтня 1939 р. та скликання самих Зборів 26 жовтня того самого року було ухвалене Військовою радою Українського фронту [19].

Прискорена реалізація цього курсу переконливо спростовує твердження радянської історіографії, що “Червона Армія, будучи вірною принципам марксистсько-ленінської національної політики, не нав'язувала західноукраїнським трудящим питання про державну владу в Західній Україні і форми суспільного устрою” [26, с. 91].

Радянська партійна пропаганда, так би мовити, по гарячих слідах, прагнула переконати громадян СРСР в тому, що червоні війська при виконанні визвольної місії продемонстрували чудову згуртованість, дисциплінованість, високу свідомість, викликаючи захоплення всіх трудящих звільнених земель: “Навіть жодного яблука не зірвали, – говорили мешканці Західної Білорусі та Західної України, захоплено зустрічаючи своїх визволителів” [1, с. 23].

Попри те, що у вже згаданому радіозверненні В. Молотова від 17 вересня 1939 р. патетично говорилося, що “наша Робітничо-Селянська Червона Армія і на цей раз покаже свою бойову міць, свідомість та дисципліну, що виконання своєї великої визвольної задачі вона покриє новими подвигами, героїзмом і славою” [22, с. 4], мали місце непоодинокі випадки самоуправства чи прямих кримінальних злочинів з боку окремих частин Червоної Армії, що зайняли Західну Україну: так, Військова рада 6-ї армії в м. Золочів наказала розстріляти без суду і слідства десять місцевих жителів; почастишали пограбування, особливо з боку 2-го кавалерійського корпусу [24, с. 20-21].

Незважаючи на прихильне на перших порах ставлення українського населення, особливо на тлі українізаторського курсу нової влади після двох десятиліть польської асиміляторської політики, певна частина, здебільшого інтелігенція, не приховувала свого несприйняття нового режиму [15, с. 20-21].

Частина ж політичних лідерів і організацій, що залишилися, намагалися встановити співробітництво з новою владою [23]. Підкреслено лояльну позицію щодо нової влади зайняли галицькі москвофіли [12, с. 101]. У зайнятій позиції О. Луцький не безпідставно бачить відображення усталеної політичної культури галичан, особливостей їх менталітету. Йдеться про розсудливість, здатність до компромісів, уникання силових методів, вміння пластичного пристосування до зовнішньої загрози тощо [13, с. 576].

У подальшому політичні відносини основних етнічних спільнот Західної України з радянським режимом, які на рівні індивідуального та групового досвіду їх суб'єктів істотно коливалися від співробітництва та безпосередньої участі значної частини місцевого українського та єврейського населення у роботі органів державної влади та місцевого самоуправління західних областей УРСР до несприйняття й дистанціювання переважної більшості поляків, а факти поширення чуток, бойкоту виборів, прихованого саботажу та вчинення диверсійно-терористичних актів українським націоналістичним та польським шовіністичним збройним підпіллями не набрали масового характеру, здебільшого,

будучи інспірованими спецслужбами нацистської Німеччини, були розриті органами НКВС-НКДБ СРСР.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Агресія нацистської Німеччини проти Польщі зустріла неоднозначну реакцію населення Західної України. Прихід Червоної Армії мешканці Західної України оцінювали, насамперед, з етнічної позиції та політичних поглядів. У перші тижні вересня частина українського населення демонструвала своє германофільство; окремі представники, особливо з середовища ОУН та її прихильників, вчиняли диверсії та збройні відступи, що не могло не бути на руку Німеччині, але в той самий час багато українців зі зброєю у руках мужньо боролися проти гітлерівців у складі Війська Польського.

Швидке опанування Червоною Армією колишніх “південно-східних кресів” Другої Речі Посполитої з переважаючим українським населенням не могло позитивно сприйматись багатьма свідомими українцями, які мріяли про возз’єднання з братами зі Східної України, і в той самий час різко негативно налаштувало проти нової влади переважну більшість поляків. Перспективним напрямом подальших досліджень видається дослідження причин, мотивів та проявів співпраці з новими органами влади та управління представників різних етнічних спільнот в 1939–1941 рр.

1. *Алексеев П.* Партийно-политическая работа на фронте / П. Алексеев // Партийное строительство. – 1939. – № 19 (октябрь). – С. 27–31.
2. *Бабій Б.М.* Возз’єднання Західної України Українською РСР / Б.М. Бабій. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1954. – 195 с.
3. *Баран В.К.* Україна: західні землі: 1939–1941 рр. / В.К. Баран, В.В. Токарський. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2009. – 448 с.
4. *Відозва* // Вільна Україна. Орган Політичного Управління Українського Фронту. – Львів, 1939. – № 9 (4 жовтня). – С. 1.
5. *Голик Р.* “Западенці, москалі та східняки”: російські візії Галичини і галицькі візії Росії в дзеркалі історичних стереотипів / Р. Голик // Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні: кол. монографія; за ред. Л. Зашкільняка. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2009. – С. 210–288.

6. *Голик Р.* Між дійсністю й міфом: суспільні реалії 1939–1941 років у ментальності галицьких українців, поляків та жителів СРСР / Р. Голик // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Зб. наук. праць. – Львів, 2010–2011. – Вип. 3-4. – С. 96–106.
7. *Гулай В.В.* Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни: монографія / В.В. Гулай. – Львів: Вид-во “Львівська політехніка”, 2011. – 460 с.
8. *Гуменюк О.В.* Радянізація західноукраїнських земель у 1939–1941 рр.: методи і напрями реалізації та сприйняття місцевим населенням / О.В. Гуменюк. – Автореф. дис. канд іст. наук. за спеціальністю 07.00.01. – Рівне: Рівненський держ. гуманіт. ун-т, 2009. – 20 с.
9. *Кучерепа М.* Волинь: 1939-1941 рр.: Навч. посіб./М. Кучерепа, В. Вісин. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2005. – 486 с.
10. *Костельник Г.* Перша зустріч з більшовіками / Г. Костельник // “Г”. Незалежний культурологічний часопис. – 2011. – Ч. 66. – Львів, 1939–1940–1941. – С. 10–17.
11. *Литвин М.* Сталін і Західна Україна. 1939–1941 рр./ М. Литвин, К. Науменко. – К., 2010. – 80 с.
12. *Литвин М.Р.* 1939. Західні землі України/ М.Р. Литвин, О.І. Луцький, К.С. Науменко. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 152 с.
13. *Луцький О.* Інтелігенція Львова (вересень 1939 – червень 1941 рр. / О. Луцький // Львів: місто–суспільство–культура: зб. наук. пр. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛДУ ім. Ів. Франка, 1999. – Спец. вип. – С. 574–591.
14. *Назарук О.* Зі Львова до Варшави. Утеча перед совітами в пам'ятних днях 2–13 жовтня 1939. / О. Назарук. – Львів, 1995. – 95 с.
15. *Наконецний Є.* “Шоа” у Львові: Спогади / Є. Наконецний. – Львів: НАН України; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка, 2004. – 302 с.
16. Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації/ Авт. кол.: В.Й. Гараць та ін.; Редкол: П.Д. Сардачук та ін. – Ужгород: Карпати, 1979. – 312 с.
17. Нариси історії Львівської обласної партійної організації / Авт. кол.: Д.А. Яремчук та ін.; Редкол: Д.А. Яремчук (голова) та ін. – Львів: Каменярь, 1980. – 386 с.
18. *Науменко К.* Генеральне консульство СРСР у Львові / К. Науменко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 7. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – С. 387–403.

19. Про день виборів // Вільна Україна. Орган Політичного Управління Українського Фронту. – Львів, 1939. – № 12 (6 жовтня). – С. 3.
20. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГЛА СБ України / Упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – К.: ВД “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 1311 с.
21. *Редліх Ш.* Разом і нарізно в Бережанах / Ш. Редліх / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2002. – 325 с.
22. Речь по радио Председателя Совета Народных Комиссаров СССР тов. В.М. Молотова 17 сентября 1939 г. // Партийное строительство. – 1939. – № 17–18 (сентябрь). – С. 3–4.
23. Роль етнічного чинника в міжконфесійних стосунках у Західній Україні напередодні німецько-радянської війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history-iv-fr.net/article.php?id=1009>.
24. *Семененко В.И., Радченко Л.А.* Великая Отечественная война: как это было... – Х.: Книжный клуб “Клуб Семейного Досуга”; Белгород: ООО “Книжный Клуб “Клуб Семейного Досуга”, 2008. – 416 с.
25. *Трофимович В.* Етно-демографічні зміни у Східній Галичині та Волині в роки Другої світової війни / В. Трофимович // Україна–Польща: важкі питання: матер. XI Міжнар. семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Варшава, 26–28 квітня 2005 р. – Т. 10. – Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової; ТИРСА, 2006. – С. 245–268.
26. *Цибко О.* Боротьба трудящих Західної України за воз’єднання з УРСР / О. Цибко // У боротьбі за радянську владу і соціалізм: Зб. наук. статей. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1960. – С. 70–94.
27. *Швагуляк М.* З історії українсько-польських взаємин напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. / М. Швагуляк // Польсько-українські студії 1. Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнар. наук. конф., Кам’янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р. – К.: Либідь, 1993. – С. 232–241.
28. *Polacy na frontach II wojny światowej* / В. Brodecki, Z. Wawer, T. Kondracki. – Warszawa: Bellona, 2005. – 125 s.

Надійшла до редколегії 05.09.2013 р.

Рецензент: Г.І. Луцишин, доктор політичних наук, доцент, доцент кафедри політології, Національний університет “Львівська політехніка”, м. Львів.

Гулай В.В.

ВСТУПЛЕНИЕ КРАСНОЙ АРМИИ В ЗАПАДНУЮ УКРАИНУ В СЕНТЯБРЕ 1939 г. В ОЦЕНКЕ ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИХ ОБЩНОСТЕЙ

Анализируется международно-политическая ситуация начала Второй мировой войны и вступления 17 сентября 1939 г. Красной армии в Западную Украину. Характеризируются причины, характер и последствия обострения украинско-польских отношений в Восточной Галичине и Западной Вольни в первые недели Второй мировой войны. Автор обращает внимание на роль Советского Союза в переходе украинско-польского конфликтно-конфронтационного взаимодействия в вооруженное противостояние во многих западноукраинских местностях. Отдельно показано пропагандистско-манипуляционные механизмы эскалации противостояния та их влияние на массовое сознание украинского, польского и еврейского населения края как объектов реализации планов сталинского тоталитарного режима.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Западная Украина, Красная армия, украинско-польское конфликтно-конфронтационное взаимодействие.

Hulay V.

RED ARMY'S INTRODUCTION IN WESTERN UKRAINE IN SEPTEMBER, 1939 IN ASSESSING ETHNIC AND POLITICAL COMMUNITIES

It is analyzed international political situation at the beginning of the Second World War and Red Army's introduction since September 17, 1939 in the Western Ukraine. It is characterized causes, nature and consequences of aggravation of Ukrainian-Polish relations in Eastern Galicia and western Volhynia in the first weeks of the Second World War. Author pays attention to the role of the Soviet Union in transition Ukrainian-Polish conflict-confrontational interaction in an armed confrontation in many western areas. Separately it is showed advocacy and manipulative mechanisms of escalating conflict and its impact on public consciousness of Ukrainian, Polish and Jewish population of the region as an object of Stalin's totalitarian regime implementing plans.

Key words: World War II, Western Ukraine, Red Army, Ukrainian-Polish conflict-confrontational ethnic interaction.